

סקירת ספרים

חופש הביטוי של רבני הציונות הדתית: בין הלכה, משפט ותקשורת בדמוקרטיה הישראלית.

טלי פרידמן ושמואל ליימן-ווילציג. ספרי ניב, 2024. 610 עמודים.

יובל קרניאל*

מדינת ישראל נקלעה בשנה האחרונה למשבר עמוק. זמן קצר לפני הניסיון של הקואליציה והממשלה, בהובלתו של שר המשפטים יריב לוין, לבצע הפיכה משטרית, ולפני האסון של 7 באוקטובר, הושלם מחקר יסודי של שני חוקרי תקשורת, טלי פרידמן ושמואל ליימן-ווילציג, שפורסם בספר המקיף שלפנינו. המחקר נוגע בעצב החשוף של השסע בין הדתיים לחילונים במדינת ישראל, ובעצם בשסע בין מדינה יהודית למדינה דמוקרטית שעומד ביסודו. השסע העמוק הזה (קרניאל ולביא-דינור, 2022, עמ' 132-143) נוגע לא רק לזהותנו, כיהודים החיים בישראל לצד ערבים פלסטינים, אלא גם למקור הסמכות ולנורמות החלות על כולנו, ובמיוחד, כפי שמראה הספר, על רבני הציונות הדתית, שהם גם במידה רבה מנהיגי הרוחניים והתרבותיים של אוכלוסייה זו. דרך העיסוק בשאלה על היקף חופש הביטוי של רבני הציונות הדתית, נפרס בספר המאבק על זהותה של מדינת ישראל בין הקוטב היהודי לקוטב הדמוקרטי, בין הלכה למשפט, בין האזרחות הישראלית לשייכות הלאומית והדתית, ונחשפת המחלוקת הקורעת את המדינה, בין המאמינים בעליונות היהדות וההלכה היהודית לבין הדוגלים בעליונות שלטון החוק והמשפט.

הספר הנרחב והמרתק הוא סיכום של מחקר מקיף, המנסה לחבוק הן את עולמות המשפט והממשל, כלומר הדמוקרטיה הישראלית ומוסדותיה, הן את עולם ההלכה היהודית והן את עולמות התקשורת. אין ספק שמדובר בפריזמה טובה לבחון דרכה את מרכיבי המאבק על זהותה של החברה הישראלית, ואת השפות השונות שבהן מדברים ופועלים אנשי המשפט, התקשורת וההלכה. לפיכך, מחקר זה תורם רבות להבנת החברה הישראלית.

* ד"ר יובל קרניאל, בית הספר לתקשורת, אוניברסיטת רייכמן (karniel@krmil.co.il)

ההיבטים הכלולים במחקר – הן התקשורת והחדשות, שם מתפרסמות ונדונות ההתבטאויות של רבני הצינוח הדתית, והן העולמות הנורמטיביים של המשפט וההלכה – חושפים את המאבק התרבותי הנובע מהיעדר הסכמה רחבה על זהותה וערכיה של מדינת ישראל. בראש ובראשונה עוסק המחקר בשאלה היסודית והחוקתית – ובולט בו היעדר ההכרעה בנוגע אליה – האם ישראל היא מדינת חוק, או שמא מדינת הלכה? שני הצדדים מוצגים ונחקרים כשווי מעמד, תוך חשיפת הפערים וההבדלים ביניהם בפני הקוראים.

הספר מורכב משלושה שערים: שער ההלכה, שער המשפט ושער התקשורת, וניתן להם משקל ומקום שווה בניחוח ובדיון המסכם, כמו גם בהמלצות. מבנה זה מבטא את הרקע של הכותבים, חוקרי תקשורת פוליטית בעלי תפיסת עולם אמונית, ולא את המציאות המשטרית, החוקתית והמשפטית. הרי ישראל היא מדינה דמוקרטית ליברלית, שבה החוק עליון על ההלכה, ולא מדינת הלכה. הנורמות הבסיסיות שלה הן הכרזת העצמאות, מגילת העצמאות וחוקי היסוד שנקבעו בידי הרשות המחוקקת, הכנסת, והיא מתנהלת על פי החוקים שמחוקקים נבחרה, כאשר בית המשפט הוא הגוף המוסמך לפרש אותם וליצוק בהם תוכן. התקשורת הישראלית כפופה כמובן לחוק הישראלי, ואילו ההלכה היהודית היא בגדר השקפת עולם, אמונה וסט ערכים ומנהגים, שחלק מהישראלים (יהודים דתיים המאמינים באלוהים או בוחרים לשמור מצוות) מאמצים לעצמם. למעט תחום אחד שבו הוענקה בחוק סמכות לבתי הדין הדתיים – דיני נישואין וגירושין – אין להלכה היהודית תוקף מחייב בישראל, וגם בתחום זה כפופים בתי הדין הרבניים לבית המשפט העליון, וסמכותם היא מכוח החוק ולא מכוח ההלכה. ישראל, כמדינה ליברלית חופשית, מעניקה לכל אזרחיה חופש דת, ומאפשרת להם לדבוק באופן אישי וקהילתי בפרקטיקות דתיות ולקיים מצוות והלכות ככל שאלה אינן חורגות מחוקי המדינה.

כוחו של הספר, וגם חולשתו הגדולה, טמונים בטשטוש של המציאות הזו, טשטוש שמבטא את היעדר ההסכמה הרחבה במדינה על המצב הנורמטיבי הקיים. טשטוש זה מעניק להלכה היהודית, על פי הפרשנות של חלק מחסידיה האורתודוקסים, מעמד שווה לזה של שלטון החוק והדמוקרטיה, ולפעמים אף גבוה ממנו. אם כן, אף שמדובר בנושא משטרי ומשפטי מובהק, זהו אינו מחקר משפטי, אלא בחינה נרחבת של הפער בין מערכות המשפט להלכה, ושל הדרך בה כלי התקשורת של המגזרים השונים מתמודדים עם הפער הזה.

מבין הצלעות של המשולש הזה – משפט, הלכה ותקשורת – המרכיב הבולט במחקר ובדיון הציבורי הוא המרכיב המשפטי. הוא נדון, בעיקר בידי משפטנים, באופן

רחב ומעמיק, נפסקו בו פסקי דין חשובים וכתבו עליו רבות (ראו למשל: ברק, 2014, עמ' 755-774; קרמניצר, 1999). המחקר הנוכחי אינו מחדש או מעמיק בתחום זה מעבר לספרות המשפטית הענפה העוסקת בחופש הביטוי בכלל, ובחופש הביטוי של אנשי דת בפרט, כאשר הכותבים אינם בעלי יתרון מיוחד בנושא זה. אם כן, המרכיבים החשובים והמעניינים בספר הם שער ההלכה ושער התקשורת, התורמים לא מעט למחקר הקיים ומעשירים את נקודת המבט על הסוגיה.

בשער ההלכה נעשה ניסיון מרתק לבחון בראי ההלכה כמה נושאים – כבוד האדם, שוויון וחופש הביטוי. במובן הזה, המחקר הנוכחי הוא חלק ממאמץ רחב בהרבה של חוקרים ואינטלקטואלים ישראלים יהודים, בעלי השקפה ליברלית, להראות שגם בהלכה היהודית קיימים מרכיבים של ערכים הומניסטיים, שלא לומר ערכי נאורות ודמוקרטיה. אולם, הדיון עצמו מראה פעם אחר פעם שההפך הוא הנכון, שכן הוא חושף פערים בלתי ניתנים לגישור בין שתי התפיסות. למשל, מול רעיון השוויון עומד העיקרון והערך של "סגולת ישראל" (עמ' 92), לפיו עם ישראל הוא עם סגולה, כאשר ההלכה כולה היא פרי ההבחנה וההפרדה בין יהודים לגויים. אין סתירה גדולה מזו לערכי השוויון וכבוד האדם כפי שהם מתבטאים בעולם הנאורות הדמוקרטית. הכותבים מודעים לכך שתפיסת "סגולת ישראל" סותרת במהותה את חופש הביטוי, ומבטאת רעיונות מנוגדים אליו, שכולם חוסר סובלנות כלפי כל השקפה, דעה או אמירה ש"מסכנת את עם ישראל" (עמ' 95), כלומר כל ביטוי שיש בו "חילול השם" או "חילול כבודה של תורה". אם כן, אנחנו למדים מהספר – המבסס ומעמיק את הבנתנו בעניין זה – שאין בהלכה היהודית ערך אמיתי של "חופש ביטוי", אלא להפך. הדיבור, הפרסום והביטוי אינם נתפסים כלל ככלי לבירור האמת. עצם הרעיון של שוק דעות ומחשבות חופשית, שמתוכו מתבררת האמת (קרמניצר, 2003), אינו רלוונטי לעולמה של התורה ואינו חל עליו. זאת כיוון שהתורה היא האמת הנצחית והבלעדית, שאינה משתנה, ורק על פיה ניתן למדוד את המציאות (עמ' 169). בירור האמת בהלכה נועד רק להתקרבות אל התורה ואל הקדוש ברוך הוא. המסקנה, לאחר הבירור המקיף שנעשה בספר, היא שהטעון של חקר האמת אינו מצדיק חופש ביטוי גורף או רחב. חופש הביטוי אינו ערך מוגן במקורות ישראל.

בין תאוריה לחנשה

לצד העיסוק בתאוריה ובפערים הפילוסופיים העמוקים בין משפט המדינה הדמוקרטית להלכה היהודית האורתודוקסית, הספר כולל דיון מקיף ומעניין על ההתנהלות המעשית של רבני הציונות הדתית בישראל, שחלקם עובדי ציבור ואפילו דיינים ושופטים, בתווך שבין הלכה למשפט. כמו במבנה החוקתי של ישראל, המוגדרת מדינה

יהודית ודמוקרטית, גם בספר נעשה ניסיון לחבר בין שני המאפיינים שאינם ניתנים לחיבור, ובין השורות עולות השאלות, ידו של מי מהם על העליונה? ומה המשמעות המעשית של הפערים בין ההלכה למשפט בכל הנוגע לפסקי הלכה, הרצאות, מאמרים והתבטאויות של רבנים? במציאות הישראלית דיון זה מתבסס במידה רבה על הכלל "דינא דמלכותא דינא" (עמ' 173), שמאפשר לכאורה להעדיף את דיני המלכות (כלומר המדינה) על ההלכה. אולם כלל זה תקף, על פי חכמי ישראל, רק ליחסים עם המדינה, להבדיל מיחסים בין אדם לחברו, וגם הוא אוסר, כמובן, על הפרות גסות של מצוות התורה וההלכה ("ייהרג ובל יעבור"), כך שהסתירה המהותית בין שתי מערכות הדינים נותרת על תילה.

ספק רב אם זו הייתה כוונתם של המחברים, אולם הדרך שבה הם מציגים את המתח בין שער ההלכה לשער המשפט, כמו גם הגישה שהם מציעים לפתרונו של אותו מתח, עולות בקנה אחד עם חלק מהרעיונות שבבסיס ההפיכה המשטרית שאנשי הצינות הדתית ניסו לבצע בשנה האחרונה. על פי גישה זו, שבספר מייצגים אותה גם ניר קידר (2015) וידידה צבי שטרן (2002), שתי המערכות, המשפט וההלכה, נדרשות לגלות איפוק משפטי בכל הנוגע ליישוב מחלוקות תרבותיות וחברתיות. לפי הצעת המחברים, אין לראות במשפט המדינה (הדמוקרטי, הליברלי והשוויוני) או בהלכה היהודית ("עם סגולה", "האמת היא בתורה") אמצעי סופי לעיצוב פני החברה, ויש להותיר את ליבון המחלוקות וההסדרה החברתית למערכות פוליטיות וחברתיות.

שער התקשורת נועד לבחון את אופן ההתמודדות של החברה הישראלית עם הפער בין משפט להלכה, כאשר הזירה הציבורית של התקשורת נתפסת כמרחב חברתי פוליטי שבו נעשה ניסיון ללבן את המחלוקות והסוגיות בנושא. להבנתו, חלק זה הוא ליבו של הספר.

שער התקשורת: איך מסקרת התקשורת את הנושא, והאם היא ממלאת את תפקידה כראוי?

כאמור, שער התקשורת הוא בעיניי מרכז הספר והמחקר של פרידמן וליימן-ווילציג. להבדיל מהשערים העוסקים בעולמות הנורמטיביים והערכיים של המשפט וההלכה – בהם המחברים דנים בעיקר בהבדלים הגדולים בין תפיסת המשפט הישראלי לגישת ההלכה – חלק זה מתבסס על מחקר אמפירי של כלי תקשורת ישראליים. הוא מתייחס בעיקר לעיתון **הארץ** ולמקורות מגזריים דתיים, לרבות השבועון **בשבע**, אתרי האינטרנט **כיפה** ו**סרוגים** ועלוני שבת. זוהי הצצה מאלפת ללב אחת המחלוקות העמוקות ביותר

בחברה הישראלית, כפי שהיא משתקפת בכרוניקה של דיווחים, פרשנויות ומאמרי דעה על התבטאויות חריפות של רבנים.

בדומה לשערי המשפט וההלכה, גם המחקר האמפירי התקשורתי פורס את שני העולמות במקביל, כאשר עיתון **הארץ** משקף במידה רבה את עולם משפט המדינה החילונית-ליברלי, ומקורות המגזר הדתי – את גישת ההלכה. עם זאת, הסיקור התקשורתי הוא לא רק נורמטיבי, כללי וערכי, אלא גם ביטוי לעשייה המקצועית של עיתונאים, עורכים וכותבים, והמחברים מבקשים לבדוק את המקצועיות והאתיקה של כלי התקשורת בבואם לסקר נושא מורכב, רגיש ושנוי במחלוקת כמו חופש הביטוי של רבני הציונות הדתית.

מחקר התקשורת הוא גם החלק המעניין ביותר בספר. הדיון המעמיק בדוגמאות בולטות רבות מ־17 שנים סוערות של התבטאויות חמורות מצד רבני הציונות הדתית מצייר תמונה שהולכת ומתבהרת עם הקריאה. לקראת סוף השער הדברים מנוסחים בנחרצות:

אנו למדים שבסוגיית חופש הביטוי של רבנים ומנהיגים דתיים במדינת ישראל, באופן תיאורטי קיימת אשליה שחוקי המדינה גוברים על ההלכה, אולם באופן מעשי, בשורה התחתונה, כאשר יש סתירה בין חוקי התורה לחוקי המדינה, לדעת הרבנים לעיל, חוקי התורה גוברים על חוקי המדינה (עמ' 469).

אלה דברים נכוחים וחשובים, הנשענים על מחקר כוללני, אשר חושפים את השסע הקיים בישראל בנוגע לעקרון שלטון החוק. מה שנתפס כעקרון על לפי גישת המשפט, עיתון **הארץ** וחלקיה הליברליים של החברה הישראלית, נתקל בהתעלמות גסה מצד רבים מרבני הציונות הדתית, בעיקר בכל הנוגע לסרבנות מצפון (למשל בפינוי יישובים בתקופת ההתנתקות, עמ' 340-354) או לפרוסום ביטויי גזענות והסתה (בעיקר כלפי גויים, לרוב ערבים, או תמיכה בטרור יהודי, עמ' 415-442) (ראו גם: בנבנישתי, 1999, עמ' 30; כהן אלמגור, 2003).

אולם, לצד מסקנה חד־משמעית זו, החוקרים מנסים לבטא אופטימיות וטוענים כי השסע הזה אינו מהווה איום קיומי על זהותה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית (עמ' 475). על כך אפשר לחלוק, אם כי הדברים מחייבים מחקר ועיון נוספים (להשוואה ראו: נגבי, 2004; נהוראי, 2022; רכלבסקי, 2023).

חסקנות והחלצות

בדיון המסכם ובמסקנות המחקר בולט הרצון למצוא את עמק השווה, ולחפש אתיקה משותפת לשני הצדדים, עולם המשפט ועולם ההלכה, על ביטוייהם בתקשורת – **הארץ** ואמצעי התקשורת של המגזר הדתי. גם כאן יש כמה תובנות ומסקנות חשובות.

עיתון **הארץ** מתמקד בתפקיד המוסדי של התקשורת, בפיקוח וביקורת על הממסד הרבני, במטרה למנוע ממנו לנצל לרעה את כוחו, תוך קריאה להכרעות משפטיות שיגבילו אותו. לעומת זאת, אמצעי התקשורת המגזריים ממלאים תפקיד אחר – הם משמשים זירה ומרחב ציבורי לעיצוב דעת קהל, לחינוך ולחברות של ציבור הקוראים, תוך קריאה חוזרת ונשנית לאמץ את ההכרעות ההלכתיות והדתיות בסוגיה הנדונה.

המחברים מצביעים גם על הפער בין השפה הדמוקרטית-מערבית-ליברלית, המהווה את ליבו של השיח התקשורתי, במיוחד ב**הארץ**, ובין השפה הדתית-הלכתית, המדוברת בעיקר בין כותלי בית המדרש, ומאפיינת את אמצעי התקשורת המגזריים. הם ממליצים שאמצעי התקשורת בישראל ישאפו לדבר בשתי השפות, ואם אין להם יכולת לעשות זאת, לפחות ישתדלו לחשוף את קהליהם לקיום של שתיהן.

במובן הזה, המחקר חושף במלואו את השסע התרבותי, האידאולוגי, הערכי והמעשי העמוק הקיים בחברה הישראלית. אין זה שסע שנוגע רק ליחסי דתיים וחילוניים, לשמאל וימין או לדיון התרבותי-דתי עצמו, אלא לעצם השאלה של עליונות שלטון החוק במדינה.

סיכום הספר ומסקנות המחקר נובעים מבחירה מודעת של גישה נאיבית וחיפוש עיקש אחר העמק השווה, וכוללים קריאה מפורשת לרבנים עצמם, ולממסד הדתי כולו, לרסן התבטאויות קיצוניות. מהמחקר כולו עולה רוח של מתניות והכרה בכך שחופש הביטוי של רבנים אינו ערך מוגן וחיוני, וכי לא מוטלת עליהם חובה דתית לחופש ביטוי מוחלט. נהפוך הוא: הם נדרשים לגלות אחריות אישית וציבורית כדי לספק הכוונה רוחנית, מוסרית, דתית והלכתית, וגם כדי לזכות באמון הציבור.

לא נותר אלא להצטרף לתקווה ולקריאה לריסון ההתבטאויות ולהימנעות מהקצנה נוספת של המחלוקת המהותית בין שלטון החוק לשלטון ההלכה. מחלוקת זו, שעלולה לקרוע את המדינה, עומדת ביסודה של ההפיכה המשטרית שהובילה אותנו לסיפה של מלחמת אזרחים.

לפיכך, הספר שלפנינו הוא לא רק מרתק ועשיר, אלא גם קריאת השכמה לרבנים קיצוניים ולציבור תומכיהם. ניתן רק לקוות שגייע לידיעתם.

רשימת המקורות

- בנבנישתי, א' (1999). הסדרת חופש הביטוי בחברה מקוטבת. **משפטים**, ל, 29-67.
- ברק, א' (2014). **כבוד האדם: הזכות החוקתית ובנותיה** (כרך ב'). שריגים – ליאון נבו.
- כהן אלמגור, ר' (2003). מדוע יש להוציא דברי הסתה מגדר עיקרון חופש הביטוי. **מדינה וחברה**, 3, 561-584.
- נגבי, מ' (2004). **כסדום היינו? במדרון ממדינת חוק לרפובליקת בנות**. כתר.
- נהוראי, י' (2022). **המהפכה השלישית**. הוצאה עצמית.
- קידר, נ' (2015). **האם נכון לעגן את הזהות היהודית במשפט הישראלי?** מחקר מדיניות 107. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- קרמניצר, מ' (1999). פרשת אלבה: בירור הלכות הסתה לגזענות. **משפטים**, (ל1), 105-143.
- קרמניצר, מ' (2003). **הגנה על חופש הביטוי במשטר דמוקרטי**. דברי ימי העיון, 25-26 באפריל 2002. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- קרניאל, י' ולביא-דינור, ע' (2022). **משבר אמון: השתקפותו בתקשורת ובפוליטיקה**. רסלינג.
- רכלבסקי, ס' (2023). **חמורו של משיח**. ידיעות ספרים.
- סטרן, י"צ (2002). **מדינה, משפט והלכה ב**. – עושר שמור לבעליו לרעתו: מקומם של המשפט ושל ההלכה בחברה הישראלית. נייר עמדה 31. המכון הישראלי לדמוקרטיה.